

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

SİNTAKTİK SƏVİYYƏDƏ AMBİQİTİVLİK PROBLEMI

İxtisas: 5708.01 – German dilləri

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Aydan Tahir qızı Məlikzadə**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2024

Dissertasiya işi Azərbaycan Dillər Universitetinin İngilis dilinin qrammatikası kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: filologiya elmləri doktoru, dosent
Leyla Mirhəsən qızı Cəfərova

Rəsmi opponentlər: filologiya elmləri doktoru, dosent
Rəna Teymur qızı Səfərəliyeva

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Günay Fəxrəddin qızı Bağirova

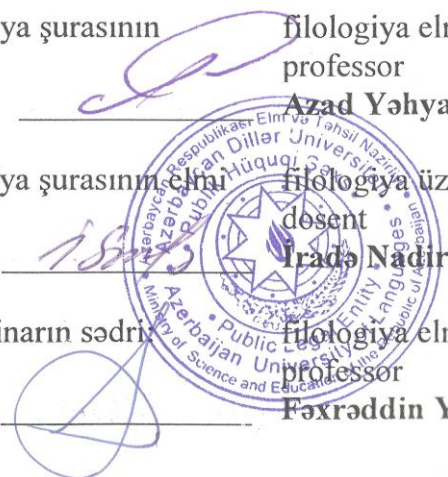
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Milana Yusif qızı Abbasova

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Dillər Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.12 Dissertasiya şurası.

Dissertasiya şurasının sədri: filologiya elmləri doktoru, professor
Azad Yəhya oğlu Məmmədov

Dissertasiya şurasının katibi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
İradə Nədir qızı Sərdarova

Elmi seminarın sədri: filologiya elmləri doktoru, professor
Fəxrəddin Yadigar oğlu Veysəlli

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Məlumdur ki, informasiya mübadiləsi insanların birgə yaşayışı və birgə fəaliyyəti zamanı gerçəkləşən bir prosesdir. Bu proses zamanı onlar bir-birinə qarşılıqlı təsir göstərir, yəni bir-birini qavrayır və anlayırlar. Başqa sözlə desək, onlar ünsiyyətə girirlər. Ünsiyyətin ən vacib elementlərindən biri tərəflərin bir-birilərini anlamasıdır. Psixolinqvistik baxımdan insanların bir-birini mütləq şəkildə anlamaları qeyri-mümkündür. Fərdlərarası fərqlər, təcrübələr, emosiyalar anlama prosesini çətinləşdirir. Dil bizə bir-birimizə fikirlərimizi çatdırmaq üçün ən çox imkan verən vasitədir amma hətta dil də reallığı əks etdirmək üçün kifayət deyil. Dil anlaşılmaqlıqların mənbəyidir.¹ Geniş yayılmış ambiqitivlik anlayışı ünsiyyətdə bu anlaşılmaqlığın və çatışmazlığın ən bariz nümunəsidir. Təsəvvür edək ki, ünsiyyət zamanı biz [**ə'tæks on basiz**] ifadəsini eşidirik və bunun *attacks on buses*, yoxsa *a tax on buses*² olduğunu anlamaqda çətinlik çəkirik. Başqa bir situasiyada isə yanımızdakı şəxsə deyirik: “*Can you put the cat out?*” və cavabında şəxsin pişiyi bayıra çıxaracağımı gözlədiyimiz halda, “*Why? Is it on fire?*” eşidirik. Yaxud da başqa bir situasiyada “*Can you open the door*” deyib müraciət etdiyimiz şəxsin indi bizim üçün qapını açacağını gözləyərkən sadəcə olaraq “*Yes, I can*” cavabını alırıq. Göründüyü kimi, yuxarıda qeyd olunan hallarda ünsiyyət prosesi gözlənilən formada cərəyan etməyib və bunun səbəbi deyilənlərin düzgün anlaşılmasındadır. Bu anlaşılmaqlığın səbəbi isə ambiqitivlikdir.

Ambiqitivlik (ambiguity) latın mənşəli *ambiguus* sözündən törəyib və ikimənalılıq, qeyri-müəyyənlik deməkdir.³ Çox geniş istifadə dairəsinə malik olan ambiqitivlik sözü termin olaraq məntiq, fəlsəfə, riyaziyyat, psixolinqvistika və əlbəttə ki, linqvistika kimi bir sıra elm sahələrində istifadə olunur. Linqvistik hadisə kimi işlənən ambiqitivlik termini dil vahidlərinin ikidən çox mənaya və şərhlə sahib olmasını nəzərdə tutur.

¹ Exupery, A.S. *The Little Prince* / A.S.Exupery. Omilia Languages, – 2011. – p.47.

² Oaks, D. *Structural ambiguity in English* / D.Oaks. – New York: Continuum, – 2010. – p.39.

³ <https://www.merriam-webster.com/dictionary/ambiguity>

Qeyd olundu ki, anlama çox dərin bir proses olub, müxtəlif mürəkkəb psixoloji və koqnitiv mexanizmlərdən asılıdır. “Bu proses necə baş tutur?”, “anlaşılmazlıqlar nədən doğur?”, “bir-birimizi düzgün anlamaq üçün nə edək?”, “ümumiyyətlə mütləq şəkildə anlama mövcuddurmu?” kimi suallar müxtəlif elm sahələrinə mənsub tədqiqatçıları daim düşündürmüşdür. Həmişə aktual olan bu problemin mərkəzində duran məsələlərdən biri də cümlənin anlaşılmasıdır.⁴ İnsanların cümləni anlaması hər sözün fonetik-fonoloji təhlili, leksik və morfoloji məlumatı nəzərə almaları, cümlənin sintaktik strukturu və semantik şərh kimi amillərdən ibarət bir proses olub ümumi anlama prosesinin tərkib hissəsidir. Bu mürəkkəb prosesi hərtərəfli tədqiq etmək və bütün suallara cavab tapmaq, əlbəttə ki, qeyri-mümkündür, ən azından ona görə ki, bütün bu sadalananların baş tutması üçün insan beyni çox az vaxt (bir neçə millisaniyə) sərf edir.⁵ Bu qədər vacib bir məsələnin öyrənilməsində ən mühüm rollardan biri məhz ambiqitivliyin, ələlxüsus sintaktik ambiqitivliyin öhdəsinə düşür. Sintaktik baxımdan ambiqitiv olan cümlələrin tədqiqi ümumilikdə cümlənin anlaşılmasında iştirak edən analitik prosesləri öyrənmək üçün zəruridir. Sintaktik ambiqitivlik insan beyninin cümləni necə qavraması və ümumiyyətlə anlama prosesinin hansı mexanizmlər əsasında baş tutduğunu öyrənmə bilmək üçün tədqiqatçılara bələdçilik edən əsas linqvistik hadisələrdən biridir və kifayət qədər araşdırılmamış bu hadisənin daha dərinə tədqiq olunmağa ehtiyacı var. Bununla yanaşı, ambiqitivliyin qəsdən istifadə səbəblərinə, mənanı manipulyasiya etmək niyyətlərinə, anlamı qəlizləşdirmək cəhdlərinə cavab tapmaq anlama ilə bağlı tədqiqatlarda yeni üfüqlər açar və yeni yanaşmaların əsasını qoya bilər. Buna görə də bu tədqiqat işini bu sahədə atılan kiçik bir addım kimi dəyərləndirmək mümkündür.

Keçən əsrin 60-cı illərindən sonra ambiqitivlik multidisiplinar tədqiqatların mərkəzi məsələlərindən birinə çevrilmiş və əsasən psixolinqvistik və kompüter dilçiləri tərəfindən araşdırılmışdır. Ambiqitivlik məsələsinə psixolinqvistik və eləcə də koqnitiv müstəvidən yanaşanlar sırasında Q.Altmən, T.Bever, S.Donlevi,

⁴ Секекина, И.А. Американские теории синтаксического анализа предложения в процессе понимания // – Москва: Вопросы Языкознания, – 1996. – с.1.

⁵ Yenə orada, s.2.

E.Qarsia, C.Kess, R.Hop, M.Lefever, L.Ehri, D.Makkey, D.Prido, U.Beykər, C.Truzvel, M. Tanenhaus, M.Dinel, V.Ferreyra, A.Franz kimi tədqiqatçıların adlarını qeyd etmək lazımdır. Ambiqitivliyin linqvistik təhlil və təsviri daha çox Q. Hörst, A.Sviki, J.Sədok, J.Kuic, D.Ouks, N.Steycəbərqi kimi alimlərin adı ilə bağlıdır. Kompüter dilçiliyi və süni intellekt sahəsində də ambiqitivlik tədqiqatçıların diqqətini cəlb edən sahələrdəndir lakin bu sferada ambiqitivliyin mövcudluğu daha çox mənfi bir hal kimi qiymətləndirilir.

Sırf sintaktik ambiqitivlik problemi ilə əlaqəli olmasa da, “İngiliscə-azərbaycanca məşin tərcüməsi sistemində feilin çoxmənalılığının alqoritmik həlli”⁶, “İngilis və Azərbaycan dillərində mürəkkəb sintaktik konstruksiyaların çoxmənalılığı və onların transformasiya imkanları”⁷, “Müasir Azərbaycan dilində sintaktik vahidlərin omonimliyi”⁸, “Sintaktik omonimliyin struktur-semantik xüsusiyyətləri”⁹, “Sintaktik vahidlərin psixolinqvistik problemləri”¹⁰ adlı dissertasiya işlərində ambiqitivlik məsələsinə toxunulub və bu sahədə rastlaşdığımız dəyərli araşdırmalardandır. Bununla belə müasir ingilis dilindəki sintaktik ambiqitivlik hadisəsini Azərbaycan dilində linqvistik və psixolinqvistik aspektlərdən tədqiq edən heç bir iri həcmli tədqiqat işi bu vaxta qədər mövcud olmamışdır.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqat işinin obyektini müasir ingilis dilinin sintaktik səviyyəsində özünü bürüzə verən ambiqitivlik təşkil edir. Tədqiqat işinin predmetini sintaktik səviyyədə ambiqitivliyin formalarının və xüsusiyyətlərinin təhlilindən əldə edilən nəticə və biliklərin ümumiləşdirilərək sistemləşdirilməsi təşkil edir.

⁶ Əliyev, Ə. İngiliscə-Azərbaycanca məşin tərcüməsi sistemində feilin çoxmənalılığının alqoritmik həlli: /filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. / – Bakı, Azərbaycan Dillər Universiteti, 2012. – 139 s.

⁷ Əliyeva, X. İngilis və Azərbaycan dillərində mürəkkəb sintaktik konstruksiyaların çoxmənalılığı və onların transformasiya imkanları: /filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. / – Bakı, Azərbaycan Dillər Universiteti, 2016. – 134 s.

⁸ Əliyeva, G. Müasir Azərbaycan dilində sintaktik vahidlərin omonimliyi: /filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis./ – Bakı: Bakı Dövlət Universiteti, 2017. – 185 s.

⁹ Qocayeva, M.Ə. Sintaktik omonimliyin struktur-semantik xüsusiyyətləri: / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. avtoferatı. / – Bakı, Azərbaycan Dillər Universiteti, 2022. – 35 s.

¹⁰ Xanbutayeva, L. Sintaktik vahidlərin psixolinqvistik problemləri: /filologiya elmləri doktoru dis. avtoferatı / – Bakı, Azərbaycan Dillər Universiteti, 2022. – 64 s.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatımızın əsas məqsədi müasir ingilis dilində sintaktik ambiqitivlik hadisəsinin mahiyyətini düzgün müəyyənləşdirmək və onun təbii dillərdə həqiqi statusunu, funksiyalarını ortaya çıxartmaq, bu linqvistik hadisənin əmələgəlmə mexanizmlərini hərtərəfli tədqiq etmək və sintaktik cəhətdən ambiqitiv olan dil vahidlərinin anlama prosesində yaratdığı effektləri araşdırmaqdır. Bu sadalananların həyata keçirilməsi üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi zərurəti meydana çıxır:

– Dilçilik ədəbiyyatında sintaktik ambiqitivlik hadisəsi ilə bağlı mövcud olan nəzəri fikirləri, yanaşmaları təhlil etmək və ümumməqbul hesab edilə biləcək bir tərif irəli sürmək;

– Ambiqtivliyin dil üçün arzuolunan yoxsa arzuolunmaz bir cəhət olması məsələsini aydınlaşdırmaq;

– Ambiqtivliyi oxşar olan digər linqvistik konseptlərlə (məna-nın qeyri-dəqiqliyi, “garden path” fenomeni, sintaktik omonimiya) müqayisə etmək və bu hadisənin səciyyəviliyini izah etmək;

– Ambiqtiv sintaktik vahidlərin qavranılması və çözülməsi məsələsini təhlil etmək;

– Sintaktik ambiqitivlik üçün təsnifat irəli sürmək, onun növləri və işlənmə məqamlarını araşdırmaq;

– Sintaktik ambiqitivlik hadisəsinin qəsdən istifadə olunması hallarını müəyyənləşdirmək və onun manipulyativ təbiətini təsvir etmək.

Tədqiqat metodları. Tədqiqat zamanı linqvistik təsvir, sintaqmatik təhlil, müqayisəli-qarşılaşdırma, transformasiya, kontekstual təhlil metodlarından istifadə olunmuşdur. Bu metodların tədqiqat üçün seçilmə səbəblərinə gəldikdə isə, linqvistik təsvir metodundan istifadə etməklə ambiqitiv olan linqvistik elementlər tərkib hissələrinə bölünərək təsvir olunub. Sintaqmatik təhlil metodu ilə bağlı qeyd etmək lazımdır ki, sintaktik baxımdan ambiqitiv olan cümlə strukturlarının çözülməsi üçün onların düzgün sintaqmlara ayrılmalı olduğunu nəzərə alsaq, bu tədqiqat metodunun seçilmə səbəbi aydınlaşar.

Müqayisəli-qarşılaşdırma metodunun istifadə edilmə zəruriyyəti ingilis dilində göstərilən nümunələri Azərbaycan dilinə tərcümə edərkən onları müqayisə edərək və tutuşduraraq qeyd olunan

bu iki dildə ambiqitivliyin özünü bürüzə vermə dərəcəsini tədqiq etmək və Azərbaycan dilində ambiqitiv olmayan linqvistik vahidlərin ingilis dilində ambiqitiv olma səbəblərinə nəzər salmaqdan irəli gəlir. Tədqiqat zamanı dilin transformativ imkanlarından da xeyli istifadə olunub, çünki məhz transformasiya metodu vasitəsilə ambiqitiv sintaktik strukturların mənası düzgün və nəzərdə tutulmuş formada çözümlə bilər. Bu səbəbdən transformasiya metodunun seçilməsi bu tədqiqatda vacibdir.

Kontekstual təhlil metodunun istifadə edilməsinin əsas səbəbi isə linqvistik kontekstin ambiqitivliyin çözülməsindəki rolundan irəli gəlir, çünki məhz kontekst sayəsində əksər hallarda ambiqitivlik dil istifadəçiləri üçün ciddi problem törətmir, buna görə də kontekstual təhlil metodunun istifadəsi zəruridir.

Tədqiqatın ərsəyə gəlməsində mənbə kimi Azərbaycan, ingilis və rus dilli mütəxəssislərinin əsərlərinə və məqalələrinə müraciət olunmuşdur.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

1. Ambiqitivlik kompüter dilçiliyinin inkişaf tempini zəiflədən bir cəhət kimi qəbul edilsə də, təbii dil istifadəçiləri üçün ciddi anlama problemləri törətmir;

2. Ambiqitivliyin dildə yerinə yetirdiyi funksiyalar dilin cəmiyyətdə yerinə yetirdiyi funksiyalar ilə əlaqəlidir;

3. Dilin sintaktik səviyyəsində təzahür edən ambiqitivlik hadisəsinin adlandırılmasında mövcud olan bir neçə termindən ən uğurlusu və istifadə üçün ən münasibi “sintaktik ambiqitivlik” terminidir;

4. Sintaktik səviyyədə mövcud olan ambiqitiv dil vahidləri xeyli saydadır, lakin onların əksəriyyəti nəzərə çarpmadan dil istifadəçiləri tərəfindən düzgün şərh olunur;

5. Ambiqitivlik dildə mövcud olan ən təsirli manipulyasiya vasitəsidir və qəsdən ambiqitivlik halları müxtəlif diskurs növlərində söz oyununa xidmət edir;

6. Ambiqitivlik verbal yumorun əsasını təşkil edən ən mühüm vasitədir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Ambiqitivlik hadisəsi ilə bağlı mülahizə və baxışların qədim tarixi olsa da, sintaktik ambiqitivliyin

müasir tədqiqatlara cəlb olunma tarixçəsi hələ gəncdir. Bu dissertasiya işi müasir ingilis dilində sintaktik ambiqitivlik hadisəsini geniş şəkildə tədqiqata cəlb edərək həm linqvistik, həm də psixolinqvistik baxımdan araşdırır və bu fakt tədqiqatın elmi yeniliyini təmin edir. Dissertasiyanın digər bir elmi yeniliyi isə tədqiqat işində ambiqitivlik hadisəsinin yumor mövzusu ilə də mövcud olan əlaqəsinin təhlilinə geniş yer ayırmasıdır.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, burada əldə edilən ümumiləşdirmələr, nəticələr və irəli sürülən müddəalardan ingilis dilinin sintaksisinə, eləcə də ümumi dilçiliyə və psixolinqvistikaya aid yazılacaq əsərlərdə nəzəri mənbə kimi istifadə oluna bilər. Digər tərəfdən, dissertasiyada dilin ümumi funksiyaları fonunda ambiqitivlik və yumorun əlaqəsi təhlil edildiyindən bu əlaqə dilin və ambiqitivliyin funksiyaları məsələsində yeni yanaşmanın əsasını qoymağa vasitə ola bilər. Bu əsəri praktik cəhətdən də faydalı hesab etmək mümkündür. Əsərdən hasil edilən nəticələrdən ali məktəblərdə ingilis dilinin qrammatikası (sintaksis) üzrə mühazirələrin oxunmasında, dərslük və dərs vəsaitlərinin tərtibində, gələcəkdə bu istiqamətdə yeni tədqiqatların aparılmasında və ingilis dili dərslərində ambiqitiv dil vahidlərinin təhlilinə geniş yer verilməsi ilə bağlı metodik ideyalar təqdim etmək üçün istifadə oluna bilər. Dissertasiyada ingilis dilində təqdim olunan materialların böyük əksəriyyətinin sintaktik şərhinə geniş yer verilir və yeri gəldikdə bəziləri Azərbaycan dilinə tərcümə edilib müqayisə olunur ki, bu da onun praktik əhəmiyyətini xeyli dərəcədə artırmış olur.

Aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiyanın mövzusu ilə bağlı müxtəlif elmi konfranslarda və kafedra iclaslarında məruzələr edilmiş, yerli və xarici nəşrlərdə məqalələr, beynəlxalq və respublika konfranslarına təqdim olunmuş tezislər çap olunmuşdur. Tədqiqatın materiallarından buraxılış işi və magistr dissertasiyalarının yazılmasında istifadə oluna bilər. Eyni zamanda tədqiqatın materialları dərslük və dərs vəsaitlərinin tərtib olunmasında da faydalı ola bilər.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya işi Azərbaycan Dillər Universitetinin İngilis dilinin qrammatikası kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə, istifadə edilmiş ədəbiyyatın siyahısından ibarətdir. Dissertasiyanın Giriş hissəsi 8 səhifə, 14 134 işarə, I fəsil 50 səhifə, 95 003 işarə, II fəsil 48 səhifə, 85 088 işarə, III fəsil 27 səhifə, 48 277 işarə, Nəticə hissəsi 2 səhifə, 3 508 işarədir. Dissertasiyanın ümumi həcmi istifadə edilmiş ədəbiyyatın siyahısı istisna olmaqla, 246 010 işarədir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın **Giriş** hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqatın obyektı və predmeti, məqsəd və vəzifələri, tədqiqat metodu, müdafiyyə təqdim olunan nəzəri müddəalar, işin elmi yeniliyi, onun nəzəri və praktik əhəmiyyəti müəyyən edilir, dissertasiyanın quruluşu haqqında məlumat verilir.

Dissertasiyanın **“Ambiqitivlik hadisəsinin mahiyyəti”** adlı **I fəsl**li dörd paragrafdan ibarətdir.

Birinci fəslin **“Ümumi qeydlər”** adlı birinci paragrafında ambiqitivlik hadisəsinin təbiətindən, onun dildəki statusundan və funksiyasından, ambiqitivliyi sintaktik omonimlik, mənanın qeyri-dəqiqliyi, “garden path” kimi digər oxşar konseptlərdən fərqləndirən cəhətlərdən bəhs edilir. Daha sonra linqvistik ambiqitivliyə verilmiş bir sıra təriflər qeyd edilir və bu fikirlər yekunlaşdırılaraq belə bir ümumiləşdirici tərif təqdim olunur: Ambiqitivlik dilin müxtəlif yaruslara mənsub vahidlərinin birdən çox mənaya sahib olması nəticəsində nəzərdə tutulan mənanın (fikrin) düzgün anlaşılmamasıdır.

Ambiqitivlik hadisəsinin mahiyyətini daha çox işıqlandırmaq üçün o, digər qonşu konseptlərlə, məsələn, “garden path”, qeyri-dəqiq məna, sintaktik omonimlik kimi hadisələrlə geniş şəkildə müqayisə olunub.

Birinci fəslin ikinci paragrafı **“Ambiqitiv dil vahidlərinin qavranılması və ambiqitivliyin çözülməsi”** adlanır. Ambiqitivlik hadisəsinə daha dərinlən anlamaq üçün dissertasiyada onun insan beyni tərəfindən necə qavranıldığı və çözüldüyü məsələsi

işıqlandırılmışdır. Həm linqvistik, həm də fiziki kontekst normal halda söyləmin ambiqitivliyini ya sifıra bərabər edir, ya da ünsiyyətin effektivliyi üçün praqmatik baxımdan məqbul səviyyəyə endirir.¹¹ Məhz bu hadisə ambiqitivliyin çözülməsi adlanır. Ambiqitivlik əksər hallarda asanlıqla çözülsə də, bu prosesin mexanizmləri xeyli marağa səbəb olub. Təsadüfi deyil ki, ambiqitivliyin tədqiqi dilçilikdə diqqət mərkəzində olan məsələlərdən biri olmaqla yanaşı, son onilliklərdə psixolinqvistikanın da üz tutduğu tədqiqat sahələrindən biridir. Psixolinqvistik tədqiqatlar göstərir ki, dilin müxtəlif səviyyələrində ambiqitivlik nümayiş etdirən cümlələrin qavranılma strategiyaları ilə ambiqitiv olmayan cümlələr arasında fərqlər vardır¹², lakin bu tədqiqatların mərkəzində duran əsas məsələ ondan ibarətdir ki, insanlar cümlədə ambiqitivliyin olmasından xəbərsiz olduqları halda verilən ambiqitiv cümlənin bir mənasını, yoxsa hər iki mənasını eyni zamanda qəbul edirlər? Bundan asılı olaraq, ambiqitiv vahidlərin qavranılma məsələsi ilə bağlı iki əsas fərziyyə irəli sürülüb: bir mənaya əsaslanan yanaşma (single-meaning approach) və iki/çox mənaya əsaslanan yanaşma (double/multiple meaning approach).¹³

Ambiqitiv olan cümlələr bir sıra məsələlərdə adi cümlələrlə müqayisədə fərqliliklər nümayiş etdirir, məsələn, onlardan biri budur ki, ambiqitiv cümlələri qavramaq üçün tələb edilən qavrama vaxtı (perception time) daha uzundur.¹⁴ Digər bir məsələ isə bundan ibarətdir ki, onları qavramaq daha çətindir və bu, onların koqnitiv mənada daha mürəkkəb olması ilə əlaqələndirilir. Ambiqitiv cümlələrin psixolinqvistik tədqiqi ümumilikdə cümlənin qavranılması haqqında daha dəqiq nəticələr əldə etməyə səbəb ola bilər.

Tədqiqat işində ambiqitivlik hadisəsinin çözülməsi mexanizmlərini göstərmək üçün bu vaxta qədər aparılmış bir sıra təcrübələrə müraciət edilmiş və qərara gəlinmişdir ki, bu prosesə

¹¹ Salvatore, A. Linguistic theories of humor/ A.Salvatore. – Berlin-New York: Mouton de Gruyter, – 1994. – p.94.

¹² Kess, J.F. Ambiguity in psycholinguistics / J.F.Kess, R.A.Hoppe. – Amsterdam: John Benjamins B.V., – 1981. – p.1.

¹³ Yənə orada, – s.1.

¹⁴ Николаевич, А.В. Движения глаз при чтении предложений с синтаксической неоднозначностью в русском языке: / автореф. дис. канд. биол. наук. / – Москва, 2013. – 27 с.

lingvistik səriştə, kontekst, düzgün lingvistik təhlil, akustik siqnallar və s. ilə yanaşı dil istifadəçilərinin fərdi xüsusiyyətləri, mental bacarıqları, yaradıcılığı da təsir edə bilər.

Birinci fəslin üçüncü paragrafı *“Ambiqitivlik: dil üçün “lənət”, yoxsa “nemət”* adlanır və burada qeyd olunur ki, ambiqitivlik hadisəsinin mahiyyətini düzgün müəyyənləşdirmək üçün onun dildəki statusu aydınlaşmalıdır. Bu səbəbdən ambiqitivlik bu tədqiqat işində dil üçün “nemət ya lənət” polemikası fonunda araşdırılmışdır.

Əslində, dilin ambiqitiv xarakteri çoxlarını düşündürmüşdür. Bəlkə də, belə iddia oluna bilər ki, dilin ambiqitiv olmasının elə bir önəmi yoxdur, çünki sahib olduğumuz koqnitiv mexanizmlər ambiqitivliyi çözməyimizi təmin edir və əksər hallarda ambiqitivliyin fərqi nə varmırıq, halbuki, bu arqument ambiqitivliyin dildə bu qədər yayılmasının səbəbini izah etmir, çünki o mexanizmlər dillər ambiqitvidir deyə mövcuddur; ambiqitivlik olmasa idi, onun həllinə yönələn vasitələr də mövcud olmayacaqdı. Bizim ambiqitivliyi çözmə mexanizmlərimizə baxmayaraq, anlaşılmazlıqlar bəzən baş verir və onların nəticəsi yumoristik olmaqla yanaşı, fəlakətli də ola bilər. N.Xomski “Minimalizm haqqında müsahibə”sində qeyd edir: *“...əgər əmin olmaq istəyirsinizsə ki, biz həmişə qarşı tərəfi düzgün anlayırıq, onda dil məhz bu məqsəd üçün tam xidmət etmir, çünki dildə ambiqitivlik kimi bir xüsusiyyət var. Əgər biz çatdırmaq istədiyimiz fikri həmişə sadə və qısa formada ifadə etmək istəsək, xeyr, dilin bu xüsusiyyəti də yoxdur”*.¹⁵

Ambiqitivliyin mənşəyi məsələsinin nəzəri izahatı, əslində, əsrlər öncə görkəmli yunan filosofu və alimi Aristotel tərəfindən verilmişdir. Onun nəzəriyyəsinə görə, insan dilini təşkil edən elementlərin sayı bu elementlərin ifadə etdikləri reallıqlardan qat-qat azdır, yəni reallıq dildən daha çox mürəkkəbdir.¹⁶

Tədqiqatçıların ambiqitivliyin dildəki rolu haqqında fikirləri birmənalı deyil. Bəziləri onu dil üçün müsbət bir hal kimi qiymətləndirsə də, digər qrup alimlər mümkün olduğu qədər ondan

¹⁵ <https://www.cambridge.org/core/books/on-nature-and-language/an-interview-on-minimalism>

¹⁶ Pehar, D. Diplomatic ambiguity: Language, power, law / D.Pehar. LAP Lambert Academic Publishing, – 2011. – p.16.

yayınmağın vacibliyini qeyd ediblər. Roçester Universitetinin və Masaçusets Texnologiya İnstitutunun tədqiqatçıları, S.Piantadosi, H.Tili, E.Gibson bildirirlər ki, ambiqitivlik dil üçün üstün bir cəhətdir, çünki o, kommunikasiyanın qısa və asan yolla baş tutmasına səbəb olur. Bildirilir ki, kontekst məna haqqında kifayət qədər məlumat çatdırırsa, ambiqitiv olmayan dil izafi və gərəksiz, nəticə etibarilə qeyri-effektiv olacaqdır. Adı çəkilən tədqiqatçıların yanaşması əsası 1949-cu ildə C.Zipf tərəfindən qoyulan nəzəriyyədən qaynaqlanır, belə ki, C.Zipf “İnsan davranışı və ən az səy prinsipi” əsərində qeyd edir ki, dil insanların ünsiyyəti üçün ən optimal vasitə olmağa çox yaxındır.¹⁷ Ambiqitivliyin ikinci bir üstünlüyü olaraq, dil vahidlərinin, xüsusən də daha asan deyilə bilən və anlaşılan sözlərin təkrar istifadəsinə yol açması faktı göstərilir.

Ambiqitivliyin koqnitiv izahını verməyə çalışan T.Vasou və b. onun insan beynini artıq yükəndən xilas etməsi və məna ilə manipulyasiya etməyə yardımçı olması faktlarının mümkünlüyünü qeyd edirlər. Müəlliflər ambiqitivliyin ünsiyyət prosesi üçün nadir hallarda ziyanlı olduğunu qeyd edərək, əksinə, onun effektiv kommunikasiya tələblərindən doğduğunu və effektiv kommunikasiyaya xidmət etdiyini vurğulayırlar. İnsan kifayət qədər məlumat verən kontekst ilə istənilən ambiqitivliyin öhdəsindən gəlib onu çözə bilər, çünki insan beyninin cümlə emal etmək üçün xüsusi mexanizmləri (Human Sentence Processing Mechanisms) mövcuddur.¹⁸

Bəzi tədqiqatçılar isə ümumiyyətlə belə hesab edirlər ki, ambiqitivlikdən qaynaqlanan anlaşılmazlıqlar yox dərəcəsinədir. Q.Simpson yazır ki, təklidə götürdükdə “*The men decided to wait by the bank*” (İnsanlar çayın kənarında/ bankın yanında gözləmək qərarına gəldilər), “*Visiting relatives can be a nuisance*” (Qohum-əqrəbanı ziyarət etmək narahatçılıq yaradır/ Qonaq gələn qohum-əqrəba narahatçılıq yaradır), “*The shooting of the hunters was terrible*” (Ovçuların atışı dəhşətli idi/ Ovçuların vurulması dəhşətli idi) kimi klassik ambiqitivlik nümunələri hər gün eşitdiyimiz, qarşılaşdığımız cümlə tipləri kimi deyil. Onlar, sadəcə olaraq, ambiqitivliyi göstərmək

¹⁷ <http://colala.berkeley.edu/papers/piantadosi2012communicative.pdf>

¹⁸ <https://web.stanford.edu/~wasow/Lapointe.pdf>

üçün istifadə oluna bilən “pedaqoji” nümunələrdir.¹⁹ Gündəlik danışmada hər gün rastlaşdığımız cümlələrdə, məsələn, “*What would you say to an omelet?*”²⁰ kimi bir cümlədə ambiqitivlik olsa da, nəzərdə tutulan məna düzgün anlaşılır və bu, demək olar ki, gündəlik ünsiyyədə qarşılaşdığımız bütün cümlələrə aiddir.

Oxşar fikri P.Kulikaver və R.Cekendof da səsləndirir: “*Dil istifadəçiləri ambiqitivlik kimi naqisliklərə qarşı tolerantlıq göstərir, çünki pragmatik aspektlər onlara anlamada kömək edir. Öz növbəsində ambiqitivliyə dözümlülük daha az zamanda və daha az səylə dəqiq ünsiyyəti reallaşdırmağa kömək edir*”.²¹

Q.Prido və U.Beikər isə qeyd edirlər ki, əsasən, ambiqitivliyin “problem” olaraq qaldığı hallar ucuz gülüş axtarışında olan komediya ustalarının mənanı manipulyasiya etdikləri və linqvistlərin ambiqitiv dil vahidlərini kontekstdən çıxararaq təcrid olunmuş formada nümunə kimi qeyd etdikləri hallardır.²²

Qeyd olunduğu kimi, bir qrup tədqiqatçının ambiqitivliyin lehinə çıxış etmələrinə baxmayaraq, digər bir qrup isə bunu dil üçün “lənət” adlandırır. Təbii dillərin bu qədər ambiqitiv olması bir çoxlarında təəccüb doğurur və bildirilir ki, ambiqitivliyin dildə mövcudluğu mütləq izah olunmalıdır. Daha çox kompüter dilçiləri üçün problem yaradan sintaktik cəhətdən ambiqitiv olan dil vahidlərinə bəzən kompüter sistemi yüzlərlə şərh təqdim edir.

Kompüter dilçiləri olan K.Çörç və R.Patil yazırlar: “*Ambiqitivlik praktiki problemdir*”.²³ Göründüyü kimi, ambiqitivlik kompüter dilçiliyində təbii dil emalını qəlizləşdirən bir məsələ olaraq qəbul edilir.

¹⁹ Gorfein, S.D. Resolving semantic ambiguity / S.D.Gorfein. – New York: Springer-Verlag, – 1989. – p.13-14.

²⁰ Ellis, L. Medicine for a Merry Heart / L.Ellis. – US: Book Venture Publishing, – 2017. – p.3.

²¹ Culicover W. Simpler Syntax / W.Culicover, P.R.Jackendoff. – New York: OUP, – 2005. – p.542.

²² Prideaux, D.G., Baker, W.J. The recognition of ambiguity // *Experimental Linguistics: Integration of theories and applications, Studies in the Sciences of Language Series 3*, – 1980. – p.203.

²³ Church, K., Patil R. Coping with syntactic ambiguity or how to put the block in the box on the table // *American Journal of Computational Linguistics* – 1982. Vol.8, №3-4, – p.139.

I fəslin son paraqrafı **“Linqvistik ambiqitivliyin növləri”** adlanır və burada əksini tapmış məsələlərdən biri də linqvistik ambiqitivliyin təsnifatı məsələsidir. Bu məsələ ilə bağlı standart yanaşmanın yoxluğunu nəzərə alaraq, tədqiqat işində bəzi mövcud bölgülər göstərilmiş və sonda dilin yaruslarını əsas götürərək linqvistik ambiqitivlik hadisəsinin təsnifatında 4 növ ayırd edilmişdir: fonoloji, leksik, semantik və sintaktik.

Aydın ki, fonoloji ambiqitivlik yalnız şifahi nitqdə baş verir və yazılı nitqdə heç bir problem törətmir. Məsələn:

“Teacher: Use the word “fascinate” in a sentence.

Student: There are ten buttons on my coat, but I can only fasten eight.”²⁴

Bu nümunədə, göründüyü kimi, *“fascinate” (valey etmək)* və *“fasten eight” (səkkizini düymələmək)* sözlərinin tələffüz zamanı oxşarlığı gözlənilməz cavabla nəticələnib, lakin bu hal Azərbaycan dilində heç bir anlaşılmazlığa səbəb olmur.

Leksik ambiqitivlik isə dilin leksik, yəni söz səviyyəsində müşahidə olunan ambiqitivlik hadisəsidir. M.C.MakDonald və başqaları yazır: *“İngilis dilində demək olar ki bütün sözlər bu və ya digər dərəcədə ambiqitivlik nümayiş etdirir, bəziləri isə sərt formada”*.²⁵ Bu məlumata əsasən hesab edilir ki, ingilis dilinin lüğət tərkibinin, demək olar ki, bütün sözləri ambiqitivdir. Buna baxmayaraq, ambiqitivliyin bu növünün çözülməsi asandır və bu fakt onunla bağlıdır ki, cümlədə belə bir sözlə qarşılaşdığımız zaman sintaktik və semantik amillərin köməyi ilə mümkün olmayan mənalar avtomatik olaraq istisna edilir, məsələn, *“Fred could not bear the thought of another piece of pie”*²⁶ (*Fred bir dənə də piroq dilimi fikrinə dözə bilmədi*) cümləsini eşidəndə *“bear”* sözünün digər

²⁴ O’Shaughnessy, D. Speech processing: A dynamic and optimization-oriented approach / D.O’Shaughnessy, L.Deng. – New York: Marcel Dekker Inc., – 2003. – 308 p.

²⁵ MacDonald, C.M., Pearlmutter, J.N., Seidenberg, S.M. Lexical Nature of Syntactic Ambiguity Resolution // Psychological Review, – 1994. Vol.101, №4, – p.677.

²⁶ Prideaux, D.G., Baker, W.J. The recognition of ambiguity // Experimental Linguistics: Integration of theories and applications, Studies in the Sciences of Language Series 3, – 1980. – p.203.

mənaları və isim olma ehtimalı təhlil prosesindən uzaqlaşdırılır və ona görə də normal halda leksik ambiqitivlik anlama üçün böyük təhlükə törətmir.

Semantik ambiqitivliyə gəldikdə isə ambiqitivliyin bu növü ilə bağlı xeyli mübahisələr mövcud olsa da, ən dolğun yanaşma M.Əvvəd tərəfindən təqdim edilib. Müəllif özü də D.Kruza istinad edərək yazır ki, semantik ambiqitivlik cümlə daxilində nə sintaktik, nə də leksik ambiqitivliyin olmadığı hallarda cümlənin ümumi məntiqi mənasının qeyri-müəyyən olmasıdır.²⁷ Verilmiş tərif ağlabatan hesab oluna bilər və tərifdən aydın olur ki, semantik ambiqitivlik daha çox cümləyə aid edilir. Məsələn, *Mary and Jack are married* (*Meri və Cek evlidirlər*) kimi cümlənin semantik ambiqitivliyə nümunə ola bilməsinin səbəbi budur ki, cümlədə nə leksik, nə də sintaktik ambiqitivlik olmasa da, cümlənin ümumi mənasının Meri və Cekin ər-arvad olduqlarını, yoxsa sadəcə olaraq, hər ikisinin də evli olduqlarını (ailə vəziyyəti baxımından) ifadə etdiyini anlamaq çətinidir.

Sintaktik ambiqitivlik söz birləşməsi və cümlə daxilində komponentlərin elə bir düzülüşüdür ki, bu, iki və daha çox fərqli mənaya yol açar və onlar arasında fərqli sintaktik münasibətlərin yaranmasına səbəb ola bilər, məsələn, *“an English teacher”* dedikdə, müəllimin milliyyətə ingilis olması, yoxsa ingilis dilini tədris edən müəllim olması qeyri-müəyyəndir. Söz birləşməsi ambiqitivliyi yalnız bu tip strukturlarla məhdudlaşmır, belə ki, əsas tərəfin birdən çox təyinedicisi olarsa, onlar arasındakı sintaktik münasibətlər də ikili xarakter daşıya bilər, məsələn, *“an old book seller”*²⁸ dediyimiz zaman *“qədim kitabları satan şəxs”*, yoxsa *“yaşlı kitab alverçisi”* başa düşülməlidir?

Cümlə daxilində müşahidə olunan ambiqitivlik də analogi mahiyyət daşıyır; ambiqitiv cümlələrin birdən çox sintaktik təhlili mümkündür, məsələn, *“I found her an experienced secretary”* cümləsi *“Onu təcrübəli katibə hesab edirəm”*, yoxsa *“Ona təcrübəli katibə*

²⁷ Awwad, M. The Ambiguous Nature of Language // International J.Soc.Sci. & Education, – 2017. Vol.7, Issue 4, – p.203.

²⁸ Oaks, D. Structural ambiguity in English / D.Oaks. – New York: Continuum, – 2010. – p.16.

tapdım” kimi şərh olunmalıdır? Çünki nəzərdə tutulan mənalardan asılı olaraq, hər iki cümlədə “*I*” mübtədə və “*found*” xəbər funksiyasında çıxış etsə də, birinci şərh zamanı “*her an experienced secretary*” mürəkkəb tamamlıq kimi, ikinci halda isə iki ayrı tamamlıq kimi təhlil olunmalıdır.

Yekun olaraq bildirilir ki, dil vahidləri və reallıqların sayı qeyri-mütənasib olduğundan dildə ambiqitivliyin olması təbii bir hal kimi qarşılınmalıdır. Ambiqitiv dil vahidləri kontekstdən çıxarılmadığı təqdirdə onların alternativ mənaları insan beyni tərəfindən nəzərdən belə keçirilmir. Bu səbəbdən iddia etmək olar ki, dildə xalis ambiqitivliklər çox az saydadır. Digər tərəfdən, ambiqitivlik dili nitq üçün effektiv kommunikasiya vasitəsi etməyə də kömək edir. Biz belə hesab edirik ki, ambiqitivlik dil istifadəçiləri üçün mənfi bir cəhət kimi qiymətləndirilməməlidir və ambiqitivlikdən tam təmizlənmiş dil onun indiki vəziyyətindən daha çox problemlərə səbəb olardı.

“Sintaktik ambiqitivliyin mahiyyəti” adlı **II fəsil** tamamilə sintaktik ambiqitivlik hadisəsinə həsr olunmuşdur və bu fəsil iki paraqraftan ibarətdir. Birinci paraqraf **“Sintaktik ambiqitivliyin növləri”** adlanır və burada vurğulanır ki, bu hadisənin mahiyyəti aydın olduqdan sonra, ikinci vacib faktor onun təsnifatı və təsnif edilmə prinsiplərini müəyyənləşdirməkdir. Linqvistik ədəbiyyatda mövcud olan bölgülərdə müəyyən boşluqlar olduğundan sintaktik ambiqitivliklə bağlı əsaslandırılmış bir təsnifat irəli sürmək üçün 3 əsas meyar irəli sürülür: 1) *Çözülmə asanlıığı*; 2) *Üst və alt qatda baş verməsi*; 3) *Təbiəti*.

Birinci prinsipə əsasən sintaktik ambiqitivlik iki növə bölünür: lokal və qlobal.²⁹ Lokal ambiqitivlik müvəqqəti xarakter daşıyır və cümlənin sonuna çatdıqda ambiqitivlik aradan qalxır. Misal üçün qeyd edək ki, *garden path* cümlələri lokal ambiqitivlik hadisəsinə nümunədir, çünki daha dərin təhlillə ambiqitivlik aradan qaldırılır və cümlənin nəzərdə tutulan mənası başa düşülür. Qlobal ambiqitivlik zamanı isə daha dərin və uzun təhlilə ehtiyac var. Əksər ambiqitiv olan sintaktik vahidlər qlobal ambiqitivliyə aiddir. Bu növ ambiqitivliyin

²⁹ Секерина, И.А. Американские теории синтаксического анализа предложения в процессе понимания // – Москва: Вопросы Языкознания. – 1996. – с.101.

müşahidə olunduğu cümlələrin iki və ya daha çox fərqli sintaktik təhlili mövcuddur.

Üst qat və alt qatda baş verməsindən asılı olaraq, sintaktik ambiqüitivliyin üst qat ambiqüitivliyi və alt qat ambiqüitivliyi ayırd edilir.³⁰ Məlumdur ki, generativ transformasiya qaydalarına uyğun olaraq, cümlənin iki struktur təsviri istifadə olunur və hər bir cümlədə iki qat fərqləndirilir: alt qat və üst qat. Üst qat cümlədə sözlərin sırasına uyğun gəlir, lakin alt qat isə məna üçün konstituentlər arasındakı münasibətləri özündə ehtiva edir³¹, məsələn, “*He stole the car*” və “*The car was stolen by him*” cümlələrinin üst qatları fərqli olsa da, alt qatda onlar eyniyyət təşkil edir. Eləcə də “*John bought the flower for Susan*”³² cümləsi sintaktik baxımdan ambiqüitiv olduğundan onun ifadə etdiyi mənalar fərqlidir. Bu cümləni təhlil edəndə dərin qatda o həm “*Con Suzana hədiyyə etmək üçün gül aldı*”, həm də “*Suzan xahiş etmişdi deyə Con ona gül aldı, amma bəlkə də, güllü başqasına verəcək*” kimi məna hasil etmək olar. Hər bir halda bu fərqlər yalnız üst və alt qatları araşdırdıqda aydın olur.

Üst qat ambiqüitivliyi zamanı sintaktik vahidi fərqli şəkildə sintaqlara bölmək olur və bu zaman yaranan ağac diaqramlar da fərqli olur. Misal olaraq “*The stout doctor’s wife stayed at home*”³³ cümləsini göstərmək olar. Bu cümlədə “*stout*” sözünü həm “*doctor*” sözünə, həm də “*wife*” sözünə aid etmək olar. Alt qat ambiqüitivliyi isə daha dərin mahiyyət kəsb edir və cümlədə ayrı-ayrı sözlər arasındakı sintaktik rol və funksiyalarda özünü göstərir, məsələn, “*The mayor ordered the police to stop drinking*”³⁴ cümləsini təhlil edərkən. İki fərqli məna ifadə etməsinə baxmayaraq, sintaktik səviyyədə

³⁰ Kess, J.F. Ambiguity in psycholinguistics / J.F.Kess, R.A.Hoppe. – Amsterdam: John Benjamins B.V., – 1981. – p.13.

³¹ Veysəlli, F. Struktur dilçiliyin əsasları / F.Veysəlli. Studia philologica II, – Bakı: Mütərcim, – 2008. – p.182.

³² Carroll, D.W. Psychology of Language / D.W.Carroll. – US: Thomson, – 2008. – p.133.

³³ Prideaux, D.G., Baker, W.J. The recognition of ambiguity // Experimental Linguistics: Integration of theories and applications, Studies in the Sciences of Language Series 3, – 1980. – p.203.

³⁴ McKay, D.G., Bever, T.G. In search of ambiguity // Perception and Psychophysics, – 1967. Vol.2, Issue 5,– p.193.

ambiqitiv olan bu cümləni ancaq bir formada sintaqmlara bölmək olar. O zaman sual oluna bilər ki, cümlədə ambiqitivliyi yaradan faktor nədir? Məsələ burasındadır ki, birinci mənaya əsasən içki içən elə polisın özüdür və mer polisə içki içməyi dayandıрмаğı əmr edir. İkinci mənaya əsasən isə içki içən şəxs və ya şəxslər başqalarıdır və mer polisə bunu dayandıрмаğı əmr edir. Göründüyü kimi alt qat ambiqitivliyi zamanı cümlədə sözlər arasında münasibətlər, onların cümlədəki rolları ambiqitivlik təşkil edir.

Ambiqitivliyin təbiəti prinsipinə əsasən analitik, qoşma, koordinasiya, elliptik və nitq hissəsi ambiqitivliyi olmaqla 5 növü ayırd edilmiş və tədqiqat işində hər biri haqqında geniş məlumat verilmişdir. Burada isə hər bir növə uyğun nümunə verməklə kifayətlənirik:

1) **Analitik** – Analitik ambiqitivlik cümlədə elementlərdən birinin təbiəti, statusu şübhəli olduğu halda ortaya çıxır³⁵, məsələn, “*I want the books on the table*” cümləsində “*on the table*” həm sözönülü birləşmə kimi, həm də təyin birləşməsi kimi nəzərdən keçirilə bilər. Buna müvafiq olaraq, cümlə iki fərqli formada tərcümə oluna bilər: a) *Mən stolun üstündəki kitabları istəyirəm*; b) *Mən kitabların stolun üstündə olmasını istəyirəm*.

2) **Sözönülü qoşma** – Ambiqitivliyin bu növündə konstituentin cümlədə hansı üzvə aid olduğunu, hansı üzvü təyin etdiyini müəyyənləşdirmək çətindir. G.Hörst yazır ki, qoşma ambiqitivliyinin ən geniş yayılmış forması sözönülü birləşmələrlə bağlıdır, belə ki, bu birləşmənin özündən əvvəl gələn isimə/ismi birləşməyə və ya cümlənin feilinə aid olduğunu təyin etmək mümkün deyil.³⁶ Sözönülü qoşma ambiqitivliyinin avtomatik emalı üçün cəhdlər edilsə də, bu nəticələrin dəqiqliyi hələ də sual doğurur³⁷, məsələn, “*The police shot the rioters with guns*”³⁸ cümləsində “*with guns*” həm “*shot*” sözüənə, həm də “*the rioters*” sözüənə aid ola bilər, yəni cümlə yenə iki fərqli

³⁵ Hirst, G. Semantic interpretation and the resolution of ambiguity / G.Hirst. – Cambridge: Cambridge University Press, – 1987. – p.137.

³⁶ Yenə orada, – s.131.

³⁷ Hindle, D., Rooth, M. Structural ambiguity and lexical relations // Computational Linguistics,– 1993. Vol.19, №1, – p.103.

³⁸ <https://www.rep.routledge.com/articles/thematic/ambiguity/v-1>

formada anlaşıla bilər: a) *Polis silahlı qiyamçılara atəş açdı*; b) *Polis qiyamçılarını silahla vurdu*.

3) **Koordinasiya** – Koordinasiya ambiqitivliyi cümlədə birdən çox bağlayıcı işləndikdə müşahidə olunur, məsələn, *I hugged Mary and John and Paul saw me* cümləsi iki fərqli formada sintaqmlara bölünə bilər: a) *I hugged Mary and (John and Paul) saw me*; b) *I hugged (Mary and John) and Paul saw me*.³⁹

4) **Elliptik** – Məlum olduğu kimi, ellipsis cümlədə anlaşılan və bərpa olunması mümkün olan hər hansı bir üzvün yığcamlıq xatirinə buraxılması hadisəsidir. Bu linqvistik vasitə nitqin daha dinamik xarakter almasına xidmət etməklə yanaşı, ambiqitivliyə də səbəb olur, belə ki, ambiqitivliyin elliptik növü cümlədə ellipsisin olub-olmaması ilə bağlı şübhə doğurur, məsələn, *John knows a more clever man than Robert* (*Con Robertdən də ağıllı adam tanıyır*) cümləsi elliptik ambiqitivlik hadisəsinə bir nümunədir. Cümlənin orijinal versiyasının *John knows a more clever man than Robert does* olub-olmaması, yəni ellipsisə məruz qalıb-qalmaması ambiqitivlik törədir. Əgər cümlədə ellipsis varsa, bu cümlə tabeli mürəkkəb cümlə kimi nəzərdən keçirilməlidir: *Robert* budaq cümlənin mübtədasi rolunda çıxış edir, cümlənin xəbəri isə buraxılıb. Ellipsisin olmadığını fərz etsək, təqdim olunan cümlə sadə cümlədir və *Robert* cümlənin tamamıdır.

5) **Nitq hissəsi ambiqitivliyi** – Adından da görüldüyü kimi, ambiqitivliyin bu növündə cümlədə olan müəyyən bir sözün hansı nitq hissəsinə aid olması şübhəlidir, məsələn, aşağıdakı dialoqda ata və balaca oğlu arasındakı söhbətə nəzər salaq:

Jimmy. Dad, did you ever hear a rabbit bark?

Dad: Of course not. Rabbits don't bark!

*Jimmy: But my teacher told us that rabbits eat cabbage and bark.*⁴⁰

Cimi: Ata, sən heç dovşanların hürdüyünü eşitmişən? –

Ata: Əlbəttə, yox. Dovşanlar hürmür.

Cimi: Bəs mənim müəllimim dedi ki, dovşanlar kələm yeyir və hürürlər. (nəzərdə tutulan məna: dovşanlar kələm və ağac qabığı yeyirlər.)

³⁹ Awwad, M. The Ambiguous Nature of Language // International J.Soc.Sci. & Education, – 2017. Vol.7, Issue 4, – p.203.

⁴⁰ Ahmed, M.F. Taxonomy of Structural Ambiguity in Humour With Reference To Translation // Journal of Al-Frahedis Arts, – 2012. Issue 13, – p.21.

Təqdim olunmuş parçada ambiqitivlik balaca oğlanın həm isim (qabıq), həm də feil kimi (hürmək) çıxış edən “*bark*” sözünün cümlədə hansı nitq hissəsi kimi və hansı mənada işlənməsini seçə bilməməsindən ibarətdir.

Qeyd etdik ki, sintaktik ambiqitivlik cümlədə sözlərin elə düzülüşüdür ki, cümlə birdən çox fərqli mənaya sahib ola bilər. Bu prosesin yaranmasında demək olar ki, bütün nitq hissələri bu və ya digər dərəcədə iştirak edir. II fəslin ikinci paraqrafında araşdırılan məsələlərdən biri məhz ayrı-ayrı nitq hissələrinin ambiqitiv cümlə strukturlarını yaratması hallarıdır və bu hissə **“Sintaktik ambiqitivliyin işlənmə xüsusiyyətləri”** adlanır. Bu hissədə əsas nitq hissələrindən feil, isim, sifət, zərf, əvəzlik, köməkçi nitq hissələrindən isə sözünü və bağlayıcıların ambiqitivliyə necə töhfə verdikləri yumoristik mətnlərdən seçilmiş nümunələr əsasında öyrənilir. Aydın oldu ki, həm əsas, həm də köməkçi nitq hissələri ambiqitivliyin yaranmasında müəyyən dərəcədə iştirak edir. Dissertasiyada təqdim olunmuş nümunələr əsasında deyə bilərik ki, istər əsas, istərsə də köməkçi nitq hissələrinin ambiqitivliyi onların morfoloji mənsubiyyətinin aydın olmaması, birdən çox leksik mənaya sahib olması, başqa nitq hissələri ilə omonimlik təşkil etməsi və s. faktlar ilə əlaqəlidir.

Nəticə etibarilə, ambiqitiv olmağına baxmayaraq, təbii dillər insanlar arasında ünsiyyət vasitəsi olmağa layiq olduğunu sübut edib və bu məqsədə də yetərincə xidmət edir. Digər tərəfdən, qəsdən ambiqitivlik yaratmaq dilin təkə ünsiyyət vasitəsi olmadığına sübutdur.⁴¹ Bunu belə izah etmək olar ki, bilərəkdən ambiqitivliyə müraciət etmək dil istifadəçilərinin hansısa məlumatı ötürmək istəyi ilə ziddir; burada söhbət dil və məntiq qanunlarının manipulyasiyasından gedir.

“Ambiqitivliyin manipulyativ təbiəti” adlanan **III fəsildə** biz məhz bu məsələdən, yəni ambiqitivlik hadisəsinin manipulyativ xüsusiyyətlərindən bəhs etmişik. III fəslin birinci paraqrafı **“Ambiqitivlik hadisəsinin yumoristik mətnlərdə işlənməsi”** adlanır. Qəsdən ambiqitivlik yaratmaq qarşı tərəfi çaşdırmaq, lazım olan mənani ilk sezməyə yönləndirmək və ya yumora səbəb olmaq üçün

⁴¹ Crystal, D. Language Play / D.Crystal. – UK: Penguin, – 1998. – p.1-2.

dil ilə “*oynamaq*” istəyindən irəli gələ bilər. Bu dediklərimizi daha çox reklam şüarlarında, diplomatik və yumoristik mətnlərdə, eləcə də qəzet başlıqlarında görə bilərik. Reklam şüarlarında ambiqitivliyə müraciət etmək həm yadda qalan, effektiv şüarlar yaratmaq məqsədi ilə⁴², həm də istehlakçı narazılığı olan hallarda problemdən yayınmaq tələbi ilə bağlı ola bilər. Statistika əsasən, reklamların 44%-i natamam və ya ambiqitiv məlumat təqdim etməklə birdən çox mənaya yol açır.⁴³ Reklam şüarlarında ambiqitivlik vasitəsilə yaranan iki mənə bu sektordə çalışanlara həmişə həll yolu kimi görünür, eləcə də mətnin təhlili ilə bağlı müxtəlif nəzəriyyələrə əsasən, siyasətdə, reklam işində və s. qəsdən istifadə edilən ambiqitivlik digər ritorik vasitələrə nisbətən daha çox bəyənilir.⁴⁴

Diplomatik mətnlərə gəldikdə isə bu halda da ambiqitivliyə müraciət səbəbi bəllidir; siyasətçilər onlara ünvanlanan sualları iki formada şərh oluna biləcək tərzdə cavablandırarsa, özlərini müxtəlif xoşagəlməz hallardan sığortalaya və istənilən konflikti daha dinc və sülhsevər formada yoluna qoya bilərlər.⁴⁵

Ambiqitivliyin manipulyativ təbiətini araşdırmaq üçün tədqiqat işində daha çox iki sfera: yumor və qəzet başlıqları seçilib. Bunun səbəbi linqvistik ambiqitivliyin bu iki diskurs növündə daha aydın formada özünü büruzə verməsidir. Ambiqitivlik hüquqi sənədlərdə, akademik yazı nümunələrində və digər ciddi xarakterli mətnlərdə həmişə anlama prosesinə mənfi təsir edən bir cəhət kimi qiymətləndirilsə də, yumoristik mətnlərdə ona müraciət vacibdir. Komediya janrında olan istənilən yazılı və şifahi nitq nümunəsində ambiqitivlik ən vacib ünsürlərdən hesab edilir və bu linqvistik hadisə komediya ustalarının öz yazılarında və ya çıxışlarında dönə-dönə istifadə etdikləri texnikalardan biridir. Tədqiqat işinin birinci paraqrafı yumorun mahiyyətini, əhəmiyyətini, funksiyalarını,

⁴² Romanenko, E. Linguistic Analysis of On-line Advertising in English / E.Romanenko. Bachelor thesis, Charles University, – 2014. – p.15.

⁴³ Han, K.W., Choi, H. Use of ambiguity in advertising creativity: a cross-cultural perspective // Indian Journal of Science and Technology, – 2015. Vol.8. №26, – p.1.

⁴⁴ Lagerwerf, L. Deliberate ambiguity in slogans // John Benjamins Publishing, Document Design, – 2002. Vol.3. №3, – p.245.

⁴⁵ Pehar, D. Diplomatic ambiguity: Language, power, law / D.Pehar. LAP Lambert Academic Publishing, – 2011. – p.27-28.

cəmiyyətdəki rolunu, əsas xüsusiyyətləri və növlərini izah edərək onun ambiqitivliklə əlaqəsi məsələsinə toxunmuşdur.

Yumorun xeyli növü ayırd edilsə də tədqiqat işinin diqqət mərkəzindəki növü verbal yumordur. Verbal yumor deyərkən ancaq verbal, yəni linqvistik vasitələrlə ifadə olunan yumor nəzərdə tutulur. Kiminsə ayağının banan qabığına ilişərək yıxılması, karikaturlar, gülməli üz ifadəsi, yerləş və yaxud da Mister Bin adı ilə məşhurlaşan Rouen Atkinsonun hərəkətləri verbal yumora aid deyil. Verbal yumor dilçilər üçün ona görə maraqlıdır ki, bu zaman yumoristik effektin əldə olunmasında dil vasitələri və imkanları rol oynayır. S.Attardo bildirir ki, “*yumorun müasir linqvistik tədqiqi zamanı daim diqqət mərkəzində olan iki anlayış vardır: polisemiya və ambiqitivlik*”.⁴⁶ Bununla belə, bütün linqvistik ambiqitivlik halları yumora səbəb olmur, ona görə də yumoristik effekt üçün tək ambiqitivlik kifayət etmir.

Ambiqitivlik həm planlı, həm də plansız şəkildə istifadə oluna bilər. Danışanın planlı şəkildə ambiqitivliyə əl atması müxtəlif səbəblərdən irəli gələ bilər və bu, adətən, P.Qraysın ünsiyyətdə “*əməkdaşlıq prinsipi*”nə zidd hesab olunur.⁴⁷ Məqsədyönlü formada yaranmayan ambiqitivlik isə ünsiyyət prosesində sezilirsə, o dəqiq-ləşdirilir və çözülmür. Ambiqitivliyə əsaslanan verbal yumorun bizdə nə dərəcədə gülüş doğuracağı ambiqitivliyin çözülməsindən asılıdır.

Q.Ritçi yazır ki, ambiqitivliyin müxtəlif növləri verbal yolla ifadə olunmuş yumor üçün əsas vasitədir.⁴⁸ Oxşar fikir V.Raskin tərəfindən də irəli sürülüb: “*Verbal yumorun bütün növlərinin olmasa da, bir çoxunun təməlinə qəsdən yaradılan ambiqitivlik durur*”.⁴⁹

V.Raskinin yumoristik mətnlərdə bilərəkdən ambiqitivlikdən istifadə etmək məsələsi ilə bağlı çox maraqlı bir yanaşması vardır. Bu yanaşmaya əsasən, ünsiyyət zamanı bilərəkdən ambiqitivliyə

⁴⁶ Salvatore, A. Linguistic theories of humor / A.Salvatore. – Berlin-New York: Mouton de Gruyter, – 1994. – p.32.

⁴⁷ Salvatore, A. The Routledge handbook of language and humor / A.Salvatore. – New York-London: Routledge, – 2017. – p.81.

⁴⁸ Ritchie, G. The linguistic analysis of jokes / G.Ritchie. – London: Routledge, – 2004. – p.39.

⁴⁹ Raskin, V. Semantic mechanisms of humor / V.Raskin. Dordrecht-Boston-Lancaster: D.Reidel Publishing Company, – 1985. – p.XIII.

müraciət edərək söz oyunu oynamaq ünsiyyətin gözlənilməli kimi baş tutmamasına səbəb kimi göstərilir. Bu həm də “dil ən əsas ünsiyyət vasitəsidir” fikrinə də ziddir, lakin V.Raskin dili yalnız “ciddi” yox, “komik” rejimdə istifadə etməyin də tərəflərin qarşılıqlı razılığı əsasında olduğunu qeyd edib və bunun nəticəsində yaranan ünsiyyət prosesini “real olmayan ünsiyyət” (non-bona fide communication) adlandırır. Ciddi məlumat xarakterli mətnlərdə ambiqüivlik ünsiyyət üçün xoşagəlməz bir maneə kimi qəbul edilsə də, bu, V.Raskinin təqdim etmiş olduğu qeyri-real ünsiyyətdə (non-bona fide communication) vacib bir elementdir. Müəllif bildirir ki, ünsiyyət zamanı yumora əl atarkən, P.Qraysın “əməkdaşlıq prinsipləri”nin pozulmağına baxmayaraq, sırf qeyri-real adlandırılan ünsiyyətə məxsus qaydalar gözlənilir⁵⁰, eləcə də danışan, məsələn, *“Have you heard the one about?”*, *“Let me tell you a joke”*, *“Wanna hear a joke”*, *“Listen, this is funny”* kimi siqnallardan istifadə edərək “dil ilə oynayacağını” öncədən bildirmək istəyir.

Verbal yumorun mahiyyətini aydınlaşdırmaq üçün dissertasiyada müxtəlif verbal zarafatlara müraciət edilir və göstərilir ki, dilin hansı səviyyəsində baş verməsindən asılı olaraq, verbal zarafatlar da ambiqüivlik kimi fonoloji, leksik və sintaktik növlərə ayrılır. Bu təsnifat əsasında hər bir verbal zarafata uyğun nümunələr təqdim edilir.

Verbal yumordan bəhs edərkən toxunulan məsələlərdən biri onun xarici dilin tədrisində istifadəsidir. Qeyd etmək lazımdır ki, istər fonoloji, istər leksik, istərsə də sintaktik ambiqüivliyə əsaslanan verbal zarafatlar və ümumiyyətlə yumoristik mətnlər tədris prosesi üçün də çox zəngin material təqdim edir.⁵¹ Tələbələrin belə mətnlərlə tanışlığı onların linqvistik səriştələrini artırmaqla yanaşı, həm də həmin millətin mədəniyyəti ilə tanış olmalarına yardımçı olur. Doğrudur, adı çəkilən mətnlərin tədris prosesində uğurlu istifadəsi üçün onların dil səriştəsi yüksək olan tələbələrə keçirilən dərslərdə tətbiq olunması şərtidir, çünki təqdim olunan mətnə yumorun

⁵⁰ Salvatore, A. The Routledge handbook of language and humor / A.Salvatore. – New York-London: Routledge, – 2017. – p.81.

⁵¹ Semiz, O. EFL learners’ understanding of linguistic ambiguity in language-based jokes // Narrative and language studies, – 2014. Vol.2, Issue 2, – p.2.

qavranılması və gülüşə səbəb olması ambiqitivliyin çözülməsindən asılıdır və bu da, təbii ki, dil səriştəsi tələb edir.

Ambiqitivliyi manipulyasiya vasitəsi kimi araşdırmaq üçün digər bir diskurs sahəsi – qəzet başlıqları III fəslin ikinci paraqrafında tədqiq olunub və bu paraqraf “*Ambiqitivliyin qəzet başlıqlarında işlənmə xüsusiyyətləri*” adlanır. Qəzet başlığı qəzet məqaləsinin məzmununu yığcam formada əks etdirən, həmçinin daha böyük şriftlə yazılan hissəsidir. Adətən, onun 1) *nominativ*, 2) *informativ*, 3) *ekspressiv-appelyativ*, 4) *reklam* və 5) *bölgücü funksiyalarının olduğu bildirilir*.⁵²

Qəzet başlıqları oxucunun diqqətini ilk cəlb etməklə yanaşı, adətən, qəzetin yeganə oxunan hissəsidir. Hər qəzet başlığı xəbərini ümumi məzmununu çox qısa formada ifadə edir və oxucuya məqalənin davamını oxuyub-oxumaması məsələsində yol göstərir. Yerə qənaət prinsipinə görə qəzet başlıqlarında xeyli ixtisarlar baş verir. Qəzet başlığının əsas məqsədi xəbərini ümumi məzmununu ifadə etmək olduğundan semantik yükü olan sözlər saxlanılır və struktural sözlər atılır. Bu dəyişikliklər nəticəsində əldə olunan cümlə qrammatik baxımdan fərqli görünür. İxtisarların sayəsində bəzən xəbərini başlığı ilə real məzmunu arasında uyğunsuzluğun yaranması halları da kifayət qədərdir. Bu fakt xəbərini tam oxuduqdan sonra oxucunu məyus edə və çaşdırma bilər. Deməli, qəzet başlıqları heç də hər zaman məqalə və xəbərini xülasəsini vermir: bəzən qəzetin redaksiya heyətinin yeganə məqsədi yalnız oxucunun marağına səbəb olmaqdır.⁵³

Ən yaxşı qəzet başlıqları həm oxucunu məlumatlandırmağa, həm də xəbərini geri qalan hissəsini oxutmağa yönəlir, buna görə də qəzet başlıqlarının strateji əhəmiyyəti böyükdür. “*The best headlines both “tell and sell”, that is, they tell the reader quickly what the news is and persuade the reader that the story is worth reading*”.⁵⁴

⁵² Иноземцева, Н.В. Функциональные особенности заголовков англоязычных газетных статей // Вестник Оренбургского государственного университета, – 2015. №11(186), – с.145.

⁵³ Abdulla, Q. Linguistic features of newspaper headlines // Al-Anbar University of Language and Literature, – 2012. Issue 7. – p.194.

⁵⁴ Ludwig, M.D. Modern News Editing / M.D.Ludwig, G.Gilmore. – US: Blackwell Publishing, – 2005. – p.107.

Qəzet başlığının strateji əhəmiyyəti ilə yanaşı, potensial və real oxuculara etdiyi təsirdən də danışmaq gərəkdir. Yadda qalan və təsirli olması üçün ambiqitivliyə üz tutmaqla yanaşı, söz oyunu, alliterasiya, emosional sözlər, eləcə də digər ritorik vasitələrdən istifadə edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, qəzet başlıqlarında istifadə edilən söz oyunu “ümumi və mədəni biliklər”ə əsaslanır, buna görə də eyni cəmiyyətdə yaşayanlar və eyni mədəniyyəti bölüşənlər üçün söz oyununu sezmək daha asan başa gəlir.

Bütün qəzet başlıqları linqvistik cəhətdən ambiqitiv olmasa belə, əksər hallarda onları birinci oxunuşdan anlamaq və düzgün şərh etmək çətindir. Bu səbəbdən bütöv məqalə (xəbər) oxunana qədər başlığa şübhə ilə yanaşmaq lazımdır. Tədqiqat işinin birinci fəslində istənilən kommunikativ sistemin aydınlıq və yığcamlıq prinsipləri ilə fəaliyyət göstərdiyini bildirmişdik. Qeyd etmişdik ki, az sözlə daha çox fikir çatdırmaq istəyi ambiqitivliklə nəticələnə bilər ki, bu da anlama prosesini təhrif edir. İngilis dilinin flektiv dillər qrupuna mənsubluğu, konversiya hadisəsinin yaygınlığı, omonimlərin çoxluğu, cümlədə sözlər arasındakı münasibətlərin şəkildə vasitəsilə deyil, sabit söz sırası ilə müəyyənlişməsi struktural sözlərin atıldığı qəzet başlıqlarında ambiqitivliyə geniş zəmin yaradır. Məsələn, “*Killer sentenced to die for second time in 10 years.*”⁵⁵ (*Qatil 10 ildə ikinci dəfədir ki, ölüm cəzasına məhkum olunub*) qəzet başlığı ambiqitiv olmaqla yanaşı gülüşə də səbəb olur, çünki “*for second time*” sözdənli birləşməsi cümlədə birbaşa olaraq “*to die*” sözündən sonra gəldiyinə görə, ilk olaraq ona qoşulduğu təəssüratını oyadaraq sanki qatilin artıq öldüyü və təkrarən ikinci dəfə ölüm cəzasına məhkum olması ilə bağlı gülməli bir məna ortaya çıxır. Halbuki, qəzet başlığında “*for second time*” birləşməsini “*sentenced*” sözünə aid etsək, on ildə iki dəfə ölüm cəzasına məhkum olunan qatil haqda xəbərdən bəhs edildiyini anlayırıq. Məqaləni oxuduqda anlaşılır ki, birinci ölüm cəzasından sonra əfv olunaraq yenə cinayət törədən qatil on ildə ikinci dəfə bu cəzaya məhkum olunub.

⁵⁵ <https://studylib.net/doc/7265872/ambiguous-newspaper-headlines-headlines-frequently-try-to-be>

Ambiqitivlik dilin hər aspektində müşahidə olunsa da, qəzet başlıqları ambiqitivliyin ən vacib mənbələrindən biri kimi seçilir. Ambiqitivlik hadisəsi və onun işlənmə xüsusiyyətlərindən xəbərdar olmayan oxucuların qəzet başlıqlarını düzgün anlaması çətin olur. Tədqiqatlar göstərir ki, doğma dil daşıyıcıları olan jurnalistlərin yazdıqları qəzet başlıqları doğma dil daşıyıcıları olmayan jurnalistlərin yazdıqlarına nisbətən daha ambiqitivdir.⁵⁶ Tədqiqatda bunun səbəbi qeyd olunmasa da, biz belə zənn edirik ki, doğma dil daşıyıcılarının öz dilləri üzərində səriştələri daha yüksək olduğundan dil ilə manipulyasiya etmək imkanları da daha çoxdur.

Qəzet başlıqlarını anlamaqda ən böyük problemlərdən biri onların əksəriyyətində müşahidə olunan müvəqqəti ambiqitivlikdir. Müvəqqəti ambiqitivliyin geniş rast gəlinədiyi “garden-path” adlanan cümlələrdə cümlənin ilkin şərhilə əsl şərhilə arasında fərq olur. Bu cümlələrdə cümlə haqqında verdiyimiz sintaktik qərarlar cümlənin sonuna çatdıqda dəyişir, cümlə təkrar təhlildən keçir və düzgün anlama baş verir. Qəzet başlıqları da bu dediyimizə bariz nümunədir.

Dissertasiya işinin III fəslində təhlil olunan bütün nümunələr müxtəlif onlayn qəzet saytlarından və sosial media platformalarından götürülmüş qəzet başlıqlarıdır. Təqdim olunmuş nümunələr əsasında belə qənaətə gəlirik ki, ambiqitivlik qəzet başlıqlarının səciyyəvi cəhətlərindən biridir və bəzən yumoristik, bəzən gözlənilməz, bəzən də absurd alternativ mənalara səbəb olmaqla, qəzet başlıqlarının daha çox diqqət cəlb etməsinə vəsilə olur.

Ambiqitivlik dilin özünəməxsus bir cəhəti olub nə gündəlik ünsiyyətdə, nə də qəzet başlıqlarında ciddi anlama problemləri törətmir. Oxucu ambiqitiv qəzet başlıqlarına rast gəldikdə belə, intuitiv olaraq onu əksər hallarda düzgün formada şərh edir, lakin alternativ mənənin varlığı dil və məntiq qaydaları ilə manipulyasiya etdiyindən oxucuda daha çox marağa səbəb olaraq daha böyük təsir qoyur və bununla da qəzet başlıqları “*tell and sell*” funksiyasını daha təsirli formada yerinə yetirir.

⁵⁶ Khamahani, G., Tahirov, M. Focus on structural and lexical ambiguity in English newspaper headlines written by native and non-native journalists: a contrastive study // *Mediterranean Journal of Social Sciences*, – 2013. Vol.4, №6, – p.1.

Dissertasiyanın **Nəticə** hissəsində tədqiqatın əsas müddəaları yığcam şəkildə təqdim olunmuşdur:

1. Dil ünsiyyət vasitəsi olsa da, anlaşılmaqların da mənbəyidir və buna ən bariz nümunələrdən biri ambiqitivlik hadisəsidir. Linqvistik hadisə kimi ambiqitivlik dil vahidlərinin iki və daha çox fərqli mənaya sahib olmasıdır. Tədqiqat nəticəsində aydın oldu ki, ambiqitivlik yalnız linqvistik baxımdan deyil, bir sıra elm sahələrində də, məsələn, fəlsəfə, riyaziyyat, psixolinqvistika, siyasət, biznes, marketing və s. tədqiqatçıların araşdırdığı məsələlərdən biridir.

2. Ambiqitiv dil vahidləri birdən çox məna ifadə etdiklərindən psixolinqvistik baxımdan cümlənin qavranılması prosesinin normal axışına mane olan, qavrama müddətini uzadan xoşagəlməz bir hadisə kimi qəbul edilir. Əslində isə fakt budur ki, təbii dillər ambiqitiv olsa da, insanlar əksər hallarda ambiqitivliyin fərqi varmır; linqvistik və ekstralinqvistik faktorlar müəyyən kontekst daxilində ambiqitivliyi sifirə endirir və nəzərdə tutulan məna düzgün anlaşılır. Bunun səbəbi isə ondan ibarətdir ki, dillər təbii inkişaf prosesində ambiqitiv təbiət əldə etsələr də, insanlarda onu düzgün çözmək üçün fitri dil səriştəsi, güclü dil təhlili mexanizmləri mövcuddur.

3. Ambiqitivliyin tədqiqi cümlə emalı prosesi ilə bağlı araşdırmaların mərkəzindədir, çünki bu araşdırmaların nəticələri insan beyninin cümləni necə təhlil etməsi ilə bağlı olan maraqlı faktları üzə çıxarır.

4. Dilin ambiqitiv təbiəti çoxlarını düşündürmüşdür və bu məsələ ilə bağlı ən böyük polemika onun “nemət” yoxsa “lənət” olmasıdır. Tədqiqat zamanı gəldiyimiz nəticə bundan ibarətdir ki, ambiqitivlik dil istifadəçiləri üçün ciddi problemlər törətmir; əksinə, kommunikativ nəzəriyyələrin də izah etdiyi kimi, ambiqitivlik dilin daha effektiv ünsiyyət vasitəsi olma tələbləri ilə bağlı inkişaf edib. Ambiqitivliyin həqiqi bir maneə kimi göründüyü sahə isə kompüter dilçiliyidir; çünki kompüter sistemləri insanların dilin düzgün qavranılması üçün sahib olduqları səriştədən məhrumdur.

5. Linqvistik ambiqitivliyin fonoloji, leksik, sintaktik, semantik, praqmatik növləri mövcuddur.

6. Sintaktik ambiqitivliyi təsnif etmək üçün əsas prinsiplər *1) onun çözülmə asanlıığı, 2) üst və alt qatda baş verməsi və 3) təbiətidir.*

Birinci prinsipə əsasən onun lokal və qlobal növləri, ikinci prinsipə əsasən üst qat və alt qat ambiqitivliyi, üçüncü prinsipə əsasən isə analitik, qoşma, koordinasiya, elliptik və nitq hissəsi ambiqitivliyi ayırd edilir.

7. Yumoristik mətnlər üzərində apardığımız təhlil nəticəsində aydın oldu ki, ambiqitivliyin yaranmasında əsas nitq hissələrindən daha çox feillər, isimlər, sifətlər, zərflər, əvəzlilər, köməkçi nitq hissələrindən isə sözlülər, bağlayıcılar, ədatlar iştirak edir.

8. Ambiqitivliyin kommunikativ funksiyası ilə yanaşı onun manipulyativ təbiəti də mühüm rol oynayır. Ambiqitivlik söz oyunu oynamaq, dil və məntiq qaydalarını manipulyasiya etmək üçün dilin bizə təqdim etdiyi ən effektiv vasitələrdən biridir. Ambiqitivliyin bu funksiyası dillə oynamaqda maraqlı olan bir sıra sahələrdə, jurnalistikada, siyasətdə, reklam və biznes sektorunda, komediya janrında daha qabarıq görünür. Ambiqitiv olan hər dil vahidi gülməli olmasa da, lingvistik ambiqitivlik verbal yumorun ən əsas yaranma vasitələrindən biridir.

9. Yumoristik mətnlərdə komik effektin əldə olunmasında sintaktik ambiqitivlik leksik ambiqitivlik qədər böyük rol oynamır, çünki sintaktik ambiqitivliyi qavramaq leksik ambiqitivliyə nisbətən daha çətin və vaxt aparandır. Gülüşün yaranması üçün isə ambiqitivliyi çözmək ilk addımdır.

10. Ambiqitivliyin qəzet başlıqlarında istifadəsi onun manipulyativ rolu ilə yanaşı, qəzet başlıqlarının xüsusi üslubi qaydalar sistemi ilə də bağlıdır. Yərə qənaət prinsipinə görə yığcam yazılan qəzet başlıqlarında bilməyərəkdən ambiqitivlik yaratma və gülməli, təəccüblü, uyğunsuz alternativ mənalara səbəb olma halları xeyli saydadır. Qəsdən ambiqitivlik texnikasından istifadə etmək isə həm oxucuda maraq qılgımları yaratmaq, həm də konfliktli situasiyalarda alternativ mənalara üz tutmaq niyyətindən irəli gəlir. Hər iki halda ambiqitiv qəzet başlıqları onların “tell and sell” funksiyasını yerinə yetirmək üçün effektiv vasitədir.

Tədqiqatın məzmunu, əsas müddəaları və nəticələri nəşr olunmuş aşağıdakı məqalələrdə öz əksini tapmışdır:

1. Məlikzadə, A.T. Qrammatik ambiqitivliklə bağlı tərcümə problemləri // Qafqaz University, II International Scientific Conference of Young Researchers. – Bakı: – 18-19 Aprel, – 2014, – s.499.
2. Məlikzadə, A.T. Ambiqitivliyin yaratdığı yumoristik effektlər // Azərbaycan Dillər Universiteti, Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri, Respublika Elmi-praktiki konfransının materialları. – Bakı: – 5-6 May, – 2016, – s.10-12.
3. Məlikzadə, A.T. Müasir ingilis dilində ambiqitivliyin işlənmə xüsusiyyətləri // Azərbaycan Dillər Universiteti, Koqnitiv və tətbiqi dilçiliyin aktual problemləri adlı Beynəlxalq elmi konfransın tezisləri. – Bakı: – 20-21 oktyabr, – 2016, – s.92-94.
4. Məlikzadə, A.T. İngilis dilində ambiqitiv idiomatik ifadələrin işlənmə xüsusiyyətləri // – Bakı: Azərbaycan Dillər Universiteti, Dil və ədəbiyyat, – 2019. IX cild, №2, – s.73-79.
5. Məlikzadə, A.T. Referensial ambiqitivliyin yaranmasında əvəzliliklərin rolu // – Bakı: Azərbaycan Dillər Universiteti, Elmi xəbərlər, – 2019. №4, – s.11-16.
6. Məlikzadə, A.T. Ambiqitivlik cümlə emalı tədqiqatlarının əsas problemlərindən biri kimi // – Bakı: Azərbaycanda Xarici Dillər, – 2021. №1(48), – s.59-63.
7. Məlikzadə, A.T. Sintaktik ambiqitivliklə qarşılaşan insanın cümlə emalı məşininin qərarına təsir edən faktorlar haqqında // – Bakı: “Elm və Təhsil”, AMEA, M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Filologiya məsələləri, – 2022. №6, – s.183-192.
8. Malikzadeh, A.T. Ambiguity as a natural outcome of language evolution serving the communicative function // – United Kingdom, Advances in Social Sciences Research Journal (ASSRJ). Services for Science and Education, – 2022. Vol. 9, Issue 4, – p.297-302.
9. Malikzadeh, A.T. The usage of ambiguity-based humour in EFL classrooms // – України: Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах, – 2022. №82, – p.57-62.

10. Məlikzadə, A.T. Müasir ingilis dilində “garden path” effektiv cümlələrin linqvistik və psixolinqvistik xüsusiyyətləri // – Bakı, Bakı Qızlar Universitetinin Elmi əsərləri, – 2022. Cild 13, №3 (51), – s.50-55
11. Malikzadeh, A.T. Main sources of ambiguity in the English language // Актуальные вопросы современной науки и образования. XXI Международная научно-практическая конференция. – Пенза, МЦНС: “Наука и просвещение”, – 2022, – p.166-168.

Dissertasiyanın müdafiəsi 27 fevral 2024-cü il tarixində saat 12⁰⁰ Azərbaycan Dillər Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.12 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ1014, Bakı şəhəri, Rəşid Behbudov küçəsi, 134.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Dillər Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferatın elektron versiyası Azərbaycan Dillər Universitetinin rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 23 yanvar 2024-cü il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 23.01.2024

Kağızın formatı: 60x84 1/16

Həcm: 44 466 işarə

Tiraj: 100 nüsxə